

9. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2016 йил 2 июндаги “Ўзбекистон Республикаси Давлат мустақиллигининг йигирма беш йиллик байрамига тайёргарлик қўриш ва уни ўтказиш тўғрисида”ги қарори.// “Халқ сўзи”. 2016. 3 июнь.

О.Ж. Холмунинов,
ИИБ Академияси Фуқаролик ҳуқуқи фанлари
кафедраси ўқитувчиси

ЕР УЧАСТКАЛАРИДАН ФОЙДАЛАНИШНИ ҲУҚУҚИЙ ТАРТИБГА СОЛИШ ВА ФУҚАРОЛИК ҚОНУНЧИЛИГИ ИЖРОСИНИ ТАЪМИНЛАШ МАСАЛАЛАРИ

Аннотация: мақолада ер участкаларидан фойдаланишни ҳуқуқий тартибга солиш ва фуқаролик қонунчилиги ижросини таъминлашда ички ишлар органларининг ўрни билан боғлиқ бўлган масалалар ёритилиб, унга доир масалаларни ҳал этиш ва бу соҳадаги қонунчиликни такомиллаштириш тегишли норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар асосида кенг таҳлил қилиб берилган.

Калит сўзлар: ер участкалари, ер участкаларидан фойдаланиш ҳуқуқи, ер участкаларига эгалик қилиш ҳуқуқи, ер участкаларини олди-сотди қилиш, ер ипотекаси, ер участкаларига бўлган мулк ҳуқуқи, ер участкасини ижарага олиш, сервитут.

Аннотация: в статье рассматриваются вопросы правовой режим земельного участка, исполнение требований гражданских законов в деятельности органов внутренних дел, а также анализируется правовые нормативные акты и иные вопросы правового режима земельного участка.

Ключевые слова: земельные участки, право пользования земельными участками, право владения земельными участками, купли продажи земельные участки, ипотека земли, право собственности пользование на земельные участки, право пользования аренды на земельные участки, сервитут.

Annotation: The article covers the questions of legal regulations of using of plot of lands, fulfilment the requirements of civil laws in the activities of law enforcement bodies and other questions on perfection of law in this sphere is analysed on the basis of regulatory enactments.

Key words: plot of lands, right of use of plot of lands, right of possession of plot of lands, purchase and sale of plot of lands, mortgage of land, right of property to use of plot of lands, right of use of leasing for plot of lands, servitude.

Бугунлик кунда барча фуқаролик қонун талаблари ижросини тўла-тўқис жамият ва инсон манфаатлари йўлида амалга оширилишида ички ишлар органларининг алоҳида ўрни мавжуд. Шунинг учун ҳам ер участкаларидан фойдаланишни ҳуқуқий тартибга солиш ва фуқаролик қонунлар ижросини таъминлашдаги ички ишлар органларининг роли ва вазифалари долзарб бўлиб бормоқда.

Ҳозирги пайтда, ер муносабатлари соҳасида ер участкаларига эгалик қилиш ва ундан фойдаланиш ҳамда мулк сифатида реализация қилишнинг шакл ва усуллари, тартиби ўзгариб бормоқда. Эндиликда, ер участкалари олди-сотди қилинадиган мерос ҳуқуқи асосида, ижара асосида эгаликка бериладиган бўлди. Умуман олганда ерга эгалик ҳуқуқининг вужудга келиш тартибининг ҳуқуқий масалалари устида илмий-назарий тадқиқотлар олиб бориш, уларнинг тушунчаси ва юридик табиатини очиб бериш бугунги куннинг муҳим вазифаларидан биридир.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 55-моддасига асосан, “Ер, ер ости бойликлари, сув,

ўсимлик ва ҳайвонот дунёси ҳамда бошқа табиий заҳиралар умуммиллий бойлиқдир, улардан оқилона фойдаланиш зарур ва улар давлат муҳофазасидадир” – деб ифода этилганлиги ҳам ерга бўлган муносабатларни конституциявий асосини белгилаб берди [1].

Шуни алоҳида таъкидлаш ўринлики, барча соҳадаги ижобий ҳолатлар билан биргаликда баъзан ер участкаларидан фойдаланиш ва уни хусусийлаштириш, бу соҳадаги айрим ҳуқуқбузарликлар билан боғлиқ шартнома мажбуриятларини амалга оширишда низолар мавжуд бўлиб, уни ҳал этишда ИИО ходимларининг асосли аралашувини ҳам тақоза этмоқда. Бу масалада Ўзбекистон Республикаси ИИБ тизимида аҳолига энг яқин бўлган профилактика хизматининг ҳам алоҳида ўрни мавжуд.

Мазкур масалада 2001 йил 27 мартда Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистон Республикаси “Ички ишлар идоралари фаолиятини такомиллаштириш тўғрисида”ги фармони ҳамда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2001 йил 6 июндаги “Жиноятчиликка қарши курашда ИИБ профилактика хизмати ролини кучайтириш тўғрисида”ги ва “Милиция таянч пунктлари инфратузилмасини такомиллаштириш тўғрисида”ги 2002 йил 16 майдаги қарорлари ўта муҳим аҳамиятга эга.

Таъкидлаш жоизки, юқорида келтирилган меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар асосида ички ишлар органларининг ҳуқуқбузарликларнинг олдини олиш фаолияти янада такомиллаштирилди, ходимларнинг жамоат бирлашмалари ва маҳаллалар билан ўзаро ҳамкорлигини мустаҳкамлаш механизми ишлаб чиқилди ҳамда амалиётга кенг қўлланилмоқда.

Бу борада, Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислон Каримов Ички ишлар идоралари ходимларига байрам табригида: “Профилактика инспекторларининг малакаси ва профессионал маҳоратини ошириш ғоят муҳим вазифалардан биридир. Юксак профессионализм, хушмуомлалик, одамлар орасига кириб бориш, ёшлар қалбига йўл топа билиш, оила мактаб ўртасида мустаҳкам алоқа ўрнатиш-ҳар бир профилактика инспекторларининг асосий хусусиятлари бўлмоғи даркор”, деб таъкидлаган эди [2].

Шу кунларда қўсатилган вазифаларни амалга оширишда мамлакатимиздаги 3712 та милиция таянч пунктлари шаҳарча, қишлоқ, овул, кўрғон ва маҳаллаларга хизмат кўсатмоқда. Уларнинг 93 фоизига яқини фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари билан бир бинода жойлашган. 80 фоиздан ортиқ масканлар қошида спорт майдончалари ташкил этилган. 70 фоиздан зиёд масканлар ҳузурида турли факультатив тўғараклар ишлаб турибди, кичик бизнес шохобчалари аҳолига хизмат кўрсатмоқда [3].

Жумладан, мамлакатимизда ер участкалари фойдаланиш ва уларни хусусийлаштириш билан боғлиқ дастлабки энг муҳим ҳужжат сифатида Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1994 йил 24 ноябрдаги (№ПФ-1009) “Ердан фойдаланиш самарадорлигини ошириш тўғрисида”ги фармони катта аҳамиятга эга. Ушбу фармонга асосан ер участкаларига нисбатан мерос қилиб қолдирилган умрбод эгалик қилиш ҳуқуқи, аниқроғи ер участкаларига нисбатан ашёвий ҳуқуқлар маҳаллий ҳокимият органлари томонидан илк маротаба сотила бошланди. Мазкур фармонга кўра туман ва шаҳарларнинг ҳокимликларига фуқароларнинг мерос қилиб қолдириш шarti билан умрбод эгалик

қилишлари учун яқка тартибда уй-жой қуришга 0,04 гектаргача, шахсий ёрдамчи ҳўжаликни юритишга 0,06 гектаргача ер майдонини кимошди савдоси асосида сотишга рухсат берилган.

Шунингдек, Юртбошимиз томонидан 2006 йил 24 июлдаги “Юридик шахслар ва фуқароларнинг бинолари ҳамда иншоотлари билан банд бўлган ер участкаларини хусусийлаштириш тўғрисида”ги [4] Фармонини қабул қилиниши ҳам бу соҳада туб бурилиш бўлиб уларда қўйилган талаб ва вазифалар маълум маънода профилактика инспекторларининг иш фаолияти билан ҳам боғлиқдир.

Айниқса, 1998 йил 30 апрелда қабул қилинган, Ер кодексининг 18-моддасида юридик ва жисмоний шахсларнинг ер участкаларига бўлган мулк ҳуқуқининг вужудга келиш асослари белгиланди [5]. Таъкидлаш жоизки, ер участкаларига нисбатан ашёвий ҳуқуқларнинг сотилиш тартибини Вазирлар Маҳкамасининг 1995 йил 11 апрелдаги №126-сонли “Савдо ва хизмат кўрсатиш соҳаси объектларини улар жойлашган ер майдонлари билан биргаликда ҳамда ер майдонларини мерос қилиб қолдириш шarti билан умрбод эгалик қилиш ҳуқуқи асосида хусусий мулк сифатида сотиш тартиби тўғрисида”ги Қарори ҳамда Тошкент шаҳар ҳокимининг 2002 йил 3 январдаги 4-сонли қарорига 3-илова сифатида қабул қилинган “Танлов савдолари асосида ер майдонларини узоқ муддатли ижарага ва доимий фойдаланишга бериш тартиби тўғрисида”ги Низомларида ер майдонларини мерос қилиб қолдириш шarti билан умрбод эгалик қилиш ҳуқуқи асосида хусусий мулк сифатида сотиш, ер майдонларини узоқ муддатли ижарага ва доимий фойдаланишга бериш тартиблари ҳам аниқ белгиланиб, бу масалаларни қонуний ҳал этилишида профилактика инспекторларининг ўз ҳудудларидаги ер майдонлари ва ер участкаларидан оқилона фойдаланиш функциясини таъминлашни ҳам тақоза этади.

Шунингдек, 2014 йил 7 январдаги, 1-сонли “Кўчмас мулкка бўлган ҳуқуқларни давлат рўйхатидан ўтказиш тартибини такомиллаштириш тўғрисида”даги қарорлари ҳамда Вазирлар Маҳкамасининг 2014 йил 7 январдаги 1-сон қарорига асосан тасдиқланган “Кўчмас мулкка бўлган ҳуқуқларни ва у ҳақда тузилган битимларни давлат рўйхатидан ўтказиш тартиби тўғрисида” ги, 2-сон қарорига асосан, “Туман (шаҳар) ер кадастри дафтарини юритиш тартиби тўғрисида”даги Низомлари давлат ер кадастрини юритишга оид муносабатларни тартибга солувчи асосий қонун ости ҳужжатлари ҳисобланади [6].

Мазкур янги Низом Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодексига, Ўзбекистон Республикасининг Ер кодексига, «Давлат ер кадастри тўғрисида», «Давлат кадастрлари тўғрисида» ва «Ипотека тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси қонунлари, Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Ишбилармонлик муҳитини янада тубдан яхшилаш ва тадбиркорликка янада кенг эркинлик бериш чора-тадбирлари тўғрисида» 2012 йил 18 июлдаги ПФ-4455-сон Фармонида мувофиқ, юридик ва жисмоний шахсларнинг ер участкаларига, бинолар ва иншоотларга (шу жумладан ер ости иншоотларига), кўп йиллик дов-дарахтларга бўлган ҳуқуқларини, шунингдек ипотекани ҳамда бинолар ва иншоотлар ва ер участкаларига бўлган ашёвий ҳуқуқлар ипотекаси тўғрисидаги шартномаларни, ахборот-коммуникация технологияларини қўллаб, «бир ойна» тамойили

бўйича давлат рўйхатидан ўтказиш тартибини белгилайди.

Ўзбекистон Республикасининг фуқаролик қонунчилиги ер қонунчилиги баробарида ерга нисбатан мулкый муносабатларнинг ҳуқуқий асосларини ҳам белгилайди ва ер фуқаролик ҳуқуқининг объекти доирасига киритилади. Бундан ташқари, Фуқаролик кодексида мулкдор бўлмаган шахсларнинг ашёвий ҳуқуқлари белгилаб берилган [7]. Фуқаролик кодексининг 165-моддасига асосан мулк ҳуқуқи билан бир қаторда хусусан қуйидагилар ашёвий ҳуқуқлар ҳисобланади:

хўжалик юритиш ҳуқуқи ва оператив бошқариш ҳуқуқи;

мерос қилиб қолдириладиган ер участкасига умрбод эғалик қилиш ҳуқуқи;

ер участкасига доимий эғалик қилиш ва ундан фойдаланиш ҳуқуқи;

сервитутлар.

Фуқаролик кодексининг 170-моддасида кўрсатилишича, ерга ва бошқа табиий ресурсларга бўлган мулк ҳуқуқи ва ўзга ашёвий ҳуқуқлар Фуқаролик кодекси ҳамда бошқа қонунлар билан тартибга солинади. Кодекснинг 188-моддасида эса ер участкаларига бўлган мулк ҳуқуқи белгиланган бўлиб, унга кўра фуқаролар ва юридик шахсларнинг ер участкаларига бўлган мулк ҳуқуқи қонун ҳужжатларида назарда тутилган ҳолларда, тартибда ва шартларда юзага келади.

Шунингдек, Ер кодексининг 18-моддасида эса юридик ва жисмоний шахсларнинг ер участкаларига бўлган мулк ҳуқуқининг вужудга келиш асослари белгиланган бўлиб, унга кўра Ўзбекистон фуқаролари ва юридик шахслари ер участкаларидан савдо ва хизмат кўрсатиш мақсадларида, чет давлатлар ва халқаро ташкилотлар ўз ваколатхоналарини жойлаштириш, чет эллик юридик ва жисмоний шахслар, шунингдек, республикада доимий истиқомат қилувчи ва яшаш учун гувоҳномаси бўлган шахслар уй-жой қуриш мақсадида мулк ҳуқуқи асосида фойдаланадилар. Бундай ҳолларда ҳам профилактика инспекторларининг ўз ҳудудларидаги доимий истиқомат қилувчи ва яшаш учун гувоҳномаси мавжуд бўлган фуқаролар устидан назарот ўрнатиш тартибини мустақаллашга ёрдам беради.

Ер кодексининг 18-моддасида нафақат Ўзбекистон Республикаси юридик ва жисмоний шахслари, балки халқаро ташкилотлар, хорижий мамлакатлар ваколатхоналари, чет давлатлар юридик ва жисмоний шахсларининг ер участкаларига бўлган мулк ҳуқуқининг вужудга келиш асослари ёритилган. Ушбу модда қоидалари чет давлатларнинг барча фуқаролари ва юридик шахсларига нисбатан татбиқ этилмайди. Унда фақат дипломатия корпуси ходимлари, Ўзбекистон Республикасида аккредитация қилинган матбуот вакиллари, фирмалар, компаниялар ва халқаро ташкилотлар доимий ваколатхоналари ходимлари, чет эл инвестицияси иштирокидаги корхоналарда доимий асосда ишловчи шахслар, шунингдек республикада доимий истиқомат қилувчи ва яшаш учун гувоҳномаси бўлган шахслар ер участкаларидан мулк ҳуқуқи асосида фойдаланиши мумкинлиги белгиланган.

Юқоридаги рўйхатга кирмаган хорижий фуқароларнинг ер участкаларига эғалик қилиш ва ундан фойдаланиш ҳуқуқи Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1999 йил 27 февралдаги №

92 сонли “Хорижий фуқаролар ва фуқаролиги бўлмаган шахслар томонидан Ўзбекистон Республикасида уй-жой сотиб олинишни ҳамда доимий яшаш учун Тошкент шаҳрига келишни тартибга солиш тўғрисида”ги қарори билан (ушбу қарорга Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2004 йил 16 декабрь 586-сонли «Тошкент шаҳрида уй-жой сотиб олишни тартибга солишга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида»ги қарорига мувофиқ ўзгартиришлар киритилган) тартибга солиниши кўрсатилиб, бундай ҳолларда профилактика инспекторларининг ўз ҳудудларидаги ер участкаларига эғалик қилиш ва ундан фойдаланиш ҳуқуқи билан боғлиқ муносабатларни тўғри ҳал этилишига ёрдам беради.

Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодексини 111-моддасида қўйидаги ҳолат белгиланган: «Ер майдонлари ва бошқа кўчмас мулк (ипотека, узоқ муддатли ижара, мерос қабул қилиш ва бошқалар) шартномалари давлат рўйхатидан ўтиши лозим». Шунингдек, 985-моддада зарар етказиш учун жавобгарликнинг умумий асослари белгиланган. Шахсга ёки фуқаро мулкига, юридик шахсга нотўғри ҳаракатлар (ёки ҳаракатсизлик) натижасида етказилган зарар, зарар етказувчи шахс томонидан тўла қопланиши лозим.

Таъкидлаш жоизки, Фуқаролик кодексининг 212-моддаси мазмунидан қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда қурилиш мақсадлари учун ажратилмаган ер участкаларида ўзбошимчалик билан қурилган иморатга нисбатан шахс мулк ҳуқуқини олмайди ва иморат уни қурган шахс томонидан ёки унинг ҳисобидан бузиб ташланади. Ушбу модданинг 4-бандига кўра ўзига қарашли бўлган ер участкасида ўзбошимчалик билан иморат қурган шахс ёхуд ушбу иморат жойлашган ер участкаси мулкдорининг иморатга нисбатан мулк ҳуқуқи суд тартибида эътироф этилиши мумкин.

Албатта бундай ҳолларда келиб чиқадиган низоларни ҳал этишда профилактика инспекторларининг тўғри қарор чиқарилишини ва масалани ҳар томонлама текшириб ўз фикрини билдиришини ҳам тақоза этади.

Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг «Якка тартибда қурилган уйга бўлган мулк ҳуқуқи билан боғлиқ низолар бўйича суд амалиёти тўғрисида»ги 14-сонли 2004 йил 24 сентябрь Қарорида [8] ўзбошимчалик билан қурилган уйга нисбатан мулк ҳуқуқини эътироф этиш ҳақидаги қоидалар таҳлил этилган. Қарорнинг 3-бандига кўра, қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда ажратиб берилган ер участкасида ўзбошимчалик билан қурилган иморатга нисбатан мулккий ҳуқуқлар билан боғлиқ даъволар судларга тааллуқли эмас. Аризачи ушбу талаб билан тегишли ҳокимиятга мурожаат қилиши лозим. Агар талаб мулк ҳуқуқи билан боғлиқ бўлмаган, хусусан қурилиш материалларига бўлган ҳуқуқни эътироф этиш, уйга кўчириб киритиш, ундан фойдаланиш тартибини белгилаш тўғрисида берилган бўлса, судлар томонидан кўриб чиқилишини истисно этмайди.

Эътиборли томони шундаки, ер шартномаларининг хусусиятлари тўғрисида гапирганда, ерга нисбатан мамлакатимизда асосан давлат мулкчилиги ўрнатилганлиги, у умуммиллий бойлик эканлиги, шартнома тузишда томонлардан бири сифатида давлат ёки у ваколат берган давлат органининг

иштирок этиши, белгиланган тартибда давлат рўйхатидан ўтилиши, давлат ва умумхалқ манфаатларининг устуворлиги, табиат қонуниятларининг эътиборга олиниши кабиларни таъкидлаш ўринлидир. Демак, ердан фойдаланишга доир шартномалар тузилганда, албатта, давлат органининг қарори ёки рухсат беришининг талаб этилишини таъкидлаш ўринлидир. Зеро, ер участкасининг аукционда олди-сотди шартномасини тузиш учун тегишли давлат ҳоқимияти органининг қарори бўлиши талаб этилади ва бундай ҳуқуқий тартибни амалга оширилишида профилактика инспекторларининг ер қонунчилигини тушунтириш билан боғлиқ актив иштироки талаб этилади.

Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 84-моддасига биноан кўчмас мулкка эғалик ҳуқуқи ва бошқа ашёвий ҳуқуқлар, бу ҳуқуқларнинг вужудга келиши, бошқа шахсларга ўтиши, чекланиши ва бекор бўлиши давлат рўйхатидан ўтказилиши лозим. Ер кўчмас мулк бўлганлиги сабабли, унга нисбатан тузиладиган шартномалар ушбу ҳуқуқий норма талабларидан келиб чиққан ҳолда, албатта давлат рўйхатидан ўтказилиши керак. Ёхуд, Фуқаролик кодексининг 111-моддасида ўрнатилишича, ер участкалари ва бошқа кўчмас мол-мулк билан боғлиқ битимлар (бошқа шахсга бериш, ипотека, узоқ муддатли ижара, меросни қабул қилиб олиш ва бошқалар) давлат рўйхатидан ўтказилади.

Ер шартномалари ичида энг кўп таъкидланган шартнома тури – ер ижараси шартномасидир. Амалиётда, ушбу шартномани амалга оширилишида профилактика инспекторларининг ер қонунчилиги билан боғлиқ ҳуқуқий билимлари ҳам талаб этилади. Шу сабабдан ҳуқуқий, иқтисодий масалаларга оид илмий, илмий-оммабоп асарларда ер ижараси тушунчасини аниқлашга қаратилган кўплаб фикрлар, қарашлар мавжуд [9]. Ер ижараси тушунчаси тўғрисида олимлар ўртасида аниқ бир яқдиллик йўқ, улар билдираётган фикрлар турли-туманлиги, бир-биридан фарқланиши, ҳатто қарама-қаршилиги билан ҳам ажралиб туради. Чунончи, бир гуруҳ олимлар ер ижараси тушунчасини очиб беришда унга нисбатан ҳўжалик юритиш шакли ва усули сифатида ёндошиб, уни бевосита ишлаб чиқариш муносабатлари билан чамбарчас боғлиқ ҳолда талқин қиладилар.

Юридик адабиётларда тўғри таъкидланганидек, хусусан ижарачи, гаровга олувчи, мол-мулкни ишончли бошқарувчи титулли эғалик қилувчилар ҳисобланиб, уларнинг эғалик қилишлиги тегишли шартномаларга асосланган бўлади [10].

Ўзбекистон Республикаси Ер Кодексининг 24-моддасида ер ижарасига қўйидагича тушунча берилган: “Ер участкасининг ижараси ер участкасига ижара шартномаси шартларида муддатли, ҳақ эвазига эғалик қилиш ва фойдаланишдан иборатдир”.

Ер ижараси тўғрисидаги тушунча, Ўзбекистон Республикасининг “Ижара тўғрисида”ги Қонунининг 1-моддасида ҳам келтирилган [11]. Унга кўра, ижара шартнома асосида ерга, бошқа табиий ресурсларга, шунингдек, ҳўжалик фаолиятини ва ўзга фаолиятни муостақил равишда амалга ошириш учун ижарачига зарур бўлган мол-мулкка ҳақ эвазига муддатли эғалик қилиш ва ундан фойдаланишдир.

Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 535-моддасига кўра ижара шартномаси деб шундай келишувга айтиладики, бунга асосан бир тараф ижарага берувчи, маълум бир мулкни иккинчи тараф-

ижарага олувчига ҳақ бараварига вақтинча фойдаланиш учун топшириш мажбуриятини олади. Ижарачи шартнома муддати тугаши билан ижара мулкни қайтаришга мажбур бўлади. Бошқача қилиб айтганда, ижара шартномаси тадбиркорларнинг ердан фойдаланиш ҳуқуқини расмийлаштирувчи ҳужжатдир. Мазкур шартноманинг ўзига хос хусусияти шундан иборатки, унга кўра ижарачига мулкка эғалик қилишнинг икки жиҳати: мулкни эғаллаш ва ундан фойдаланиш ҳуқуқлари ўтади ва мулкни тасарруф этиш ҳуқуқи эса мулк эгасида қолади.

Ер участкасини ижарага бериш шартномаси ер участкасини ижарага олганлик ҳуқуқини тасдиқловчи ҳужжат бўлиб ҳисобланади. Туман ҳоқими томонидан ижарага ер участкаси бериш тўғрисида қарор қабул қилингандан кейин ер ресурслари бўйича туман хизмати томонидан 5 кун муддатда намунавий шаклга мувофиқ ер участкасини ижарага бериш шартномаси тайёрланади. Ер участкасини ижарага бериш шартномасида ерларнинг турлари бўйича ер участкасининг майдони, суғориладиган ерларнинг сифати акс эттирилади, ерларни ижарага бериш муддатлари, томонларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари белгиланади, шартномани бекор қилиш шартлари ва ер участкасидан фойдаланиш масалалари бўйича низоларни ҳал этиш йўллари кўрсатилади. “Шартноманинг алоҳида шартлари” бўлимида ер участкасининг кучсизланганлик ҳолати, сервитутлар, суғориш шарт-шароитлари, суғориш сувларини ҳисобга олиш масалалари ва томонларнинг ҳоҳишига кўра бошқа шартлар кўрсатилади.

Шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2006 йил 24 июлдаги “Юридик шахслар ва фуқароларнинг бинолари ва иншоотлари билан банд бўлган ер участкаларини хусусийлаштириш тўғрисида”ги Фармони ер муносабатлари соҳасида жиддий сифат ўзгаришларга олиб келди [12]. Ушбу Фармон билан хусусий мулк бўладиган ер участкалари доираси кескин кенгайди ва ипотекани яхши ишлаб кетиши учун ҳуқуқий майдон яратилди.

Ушбу, Фармон иқтисодиётда ерга нисбатан хусусий мулкчиликни янада ривожлантириш, хусусийлаштирилган корхоналар билан банд бўлган ер участкаларидан мақсадли ва самарали фойдаланишни таъминлаш, шунингдек, уй-жой бозори ва ипотекани ривожлантиришда муҳим роль ўйнади. Ер муносабатларидаги бу ўзгаришлар юридик ва жисмоний шахслар учун бир қатор афзалликларнинг вужудга келтирди. Юридик шахслар хусусийлаштирилган ер участкаларини мулк сифатида ўз ихтиёри билан тасарруф қилишлари, яъни сотиши, бошқа юридик ва жисмоний шахсларга ижарага бериши, қўшма корхоналар ёки шўъба корхоналар таъсис қилганда, уларнинг устав жамғармаларига ўзларининг активлари сифатида киритиши, кредит муассасаларидан кредит олиш учун ерни гаровга қўйиш ҳуқуқига эга бўлдилар.

Жисмоний шахслар томонидан хусусийлаштирилган ер участкаси билан боғлиқ муолажалар доираси ҳам чекланмайдиган бўлди. Улар ерни сотиб олишлари, сотишлари, айирбошлашлари, ҳадя қилишлари, мерос қилиб қолдиришлари, бошқа шахсларга фойдаланишга ёки ижарага беришлари, ипотекага қўйишлари мумкин. Демак, ер участкаси банк муассасаларидан кредит олиш учун гаров сифатида хизмат қилиши мумкин бўлди.

Бундай ҳолларда ҳам профилактика инспекторларининг фуқароларга ер ижараси билан боғлиқ қонунчилик талабларини тўғри тушунтиришлари лозим бўлади.

Эътиборли томони шундаки, ер ипотекаси, яъни кўчмас мулк гарови гаров муносабатларининг турларидан биридир. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 265-моддасига мувофиқ, кўчмас мулкни гаровга қўйиш ипотека ҳисобланади. Шунингдек, Ўзбекистон Республикасининг “Гаров тўғрисида”ги қонуннинг 37-моддасига кўра, гаров нарсаси кўчмас мулкдан иборат бўлса ипотека деб эътироф этилади.

Бундан ташқари, ер ипотекаси мулккий муносабатларни амалга оширишнинг ҳуқуқий шаклларида бири бўлиб, ҳуқуқий табиатига кўра ашёвий ҳуқуқ турларидан биридир.

Ашёвий ҳуқуқ тури сифатида ер муносабатлари фуқаролик ҳуқуқи нормалари билан тартибга солиниб, қуйидаги хусусиятлар касб этади:

биринчидан, у ўзгалар мулкни эгаллаш ҳисобига вужудга келади; *иккинчидан*, ердан фойдаланувчининг ҳуқуқи мулк эгасининг ҳуқуқига нисбатан ўз мазмунига кўра чегараланган бўлади; *учинчидан*, ер ипотекаси мулк эгасининг розилиги билан шартнома асосида келиб чиқади; *тўртинчидан*, мулкдорлик ер эгасида сақланади, фойдаланувчига ўтмайди ва ҳоказо.

Шунингдек, ер муносабатларида ерга нисбатан ижара ҳуқуқини ёки мерос қилиб қолдириладиган бир умрлик эгалик ҳуқуқини гаровга қўйиш шартномаси бугунги иқтисодий ўзгаришлар шароитида муҳим аҳамият касб этмоқда. Ўзбекистон Республикасининг “Гаров тўғрисида”ги қонунини 43-моддасига кўра, “Гаровга қўювчига тегишли эгалик қилиш ва фойдаланиш ҳуқуқлари, шу жумладан ижарачининг ҳуқуқлари, мажбуриятларидан келиб чиқувчи бошқа ҳуқуқлар (талаблар) ва ўзга мулккий ҳуқуқлар гаров нарсаси бўлиши мумкин [13].

Кредиторнинг шахси билан узвий боғлиқ талаблар, хусусан ҳаёт ёки соғлиққа етказилган зарарни қоплаш тўғрисидаги талаблар, алиментлар ҳақидаги ва бошқа шахс фойдасига воз кечиш қонун билан ман қилинган ўзга талаблар ҳуқуқ гарови нарсаси бўлиши мумкин эмас.

Ер участкасига бўлган ҳуқуқларни, шунингдек ўзга табиий ресурсларга нисбатан бўлган ҳуқуқларни гаровга қўйишга қонун ҳужжатларида белгиланган меъёр ва шартларда йўл қўйилади.

Муддатли ҳуқуқ унинг амал қилиш муддати тугагунга қадаргина гаров нарсаси бўлиши мумкин.

Гаровга қўювчи ўз қарздорини амалга оширилган ҳуқуқлар гаровидан хабардор қилиши шарт. Агар шартномада бошқача қоида белгиланмаган бўлса, гаровга қўювчига нисбатан қарздор ҳисобланувчи шахс гаровга олувчи мажбуриятини бажариши лозим” – деб кўрсатилган.

Худди шундай қоида, Ўзбекистон Республикаси Ер кодексининг 24-моддасида ҳам ўрнатилган бўлиб, унга кўра, ер участкасини ижарага олиш ҳуқуқи кредитлар олиш учун гаровга қўйилиши мумкин. Ер кодексининг 53-моддаси ва “Фермер хўжалиги тўғрисида”ги Қонунининг 13-моддасида белгиланишича, кредитлар олиш учун фермер хўжалиги ер участкасига бўлган ижара ҳуқуқини гаровга қўйишга ҳақли. Бундан ташқари, Ўзбекистон Республикасининг “Фермер хўжалиги тўғрисида”ги Қонунини 16-моддасида фермер хўжалиги тадбиркорлик фаолияти субъекти

тариқасида ижарага берувчининг рухсати билан ёхуд қонунда ёки ижара шартномасида назарда тутилган ҳолларда ер участкасини ижарага бериш ҳуқуқини кредит олиш учун гаровга қўйиш ҳуқуқига эгалиги ҳам ўрнатилган.

Шуни таъкидлаш лозимки, ер участкасини ижарага олиш ҳуқуқини гаровга қўйиш тўғрисидаги шартномада ер участкасини узоқ муддатга ижарага олиш ҳуқуқининг Марказий банк Бошқаруви томонидан 2004 йил 13 март куни тасдиқланган 16/17-сонли “Ер участкасини ижарага олиш ҳуқуқи қийматини баҳолаш тартиби тўғрисида Низом”ига мувофиқ аниқланган қиймати кўрсатилиши лозим. Ер участкасини ижарага олиш ҳуқуқини гаровга қўйиш тўғрисидаги шартномага, унинг ажралмас қисми сифатида, туман ер ресурслари хизмати бошлиғи томонидан тасдиқланган ер участкасининг, унинг ижарага олиш ҳуқуқи гаровга қўйилаётган қисми алоҳида кўрсатилганлиги ва ушбу ҳуқуқни гаровга қўйиш учун туман ҳокимининг ёзма розилиги илова қилинади.

Ер участкасини ижарага олиш ҳуқуқини гаровга қўйиш тўғрисидаги шартнома ёзма равишда тузилиб, кредит шартномаси нотариал тасдиқланган тақдирда ер участкасини ижарага олиш ҳуқуқини гаровга қўйиш шартномаси ҳам нотариал тасдиқланиши шарт бўлади.

Мамлакатимизда бозор иқтисодиёти муносабатлари қарор топиши муносабати билан ашёвий ҳуқуқ тоифаларининг тикланиши ва унинг тизимининг шаклланиши вужудга келди. Ўзганинг мулки ҳуқуқига нисбатан ашёвий ҳуқуқ тизимида қонунчиликда сервитут ҳуқуқи ҳам ўрнатилди. Сервитут ҳуқуқининг қонунда ўрнатилиши жамият иқтисодий талабидан келиб чиқиб, ўзганинг мулкдан чекланган ҳолда фойдаланиш билан боғлиқ муҳим ҳуқуқ институтларидан биридир.

Ер қонунчилигида ўрнатилган ердан фойдаланишга оид навбатдаги шартномалардан бири ўзганинг ер участкасидан чекланган тарзда фойдаланиш ҳуқуқи, яъни сервитутдир. Бу ер ҳуқуқининг янги институти бўлиб, унга кўра маълум эҳтиёж ёки зарурият туғилганда бир ёки бир неча ер эгалари ва ердан фойдаланувчилар ўзганинг ер майдонидан чекланган тарзда фойдаланишни амалга оширадилар.

Сервитут Ўзбекистон Республикаси Ер кодексига кўрсатилишича, бошқа мақсадларда ҳам белгиланиши, яъни масалан ҳовуз қазиш ва ундан сув йиғиб фойдаланиш, хирмонлар тўплаш, меваларни қуритиш учун майдонлар ташкил этиш ва бошқалар.

Сервитут объекти бўлиб, барча ер фонди тоифаларидаги ер участкалари ҳисобланади. Чунончи, заҳира ерларидан ҳам сув олиб ўтиш, мол ҳайдаб ўтиш зарурияти туғилади. Сервитутнинг субъекти ўзганинг ер участкасидан чекланган тарзда фойдаланиш ҳуқуқига эга бўлган юридик ва жисмоний шахслардир. Сервитут келишувига кўра унинг томонлари бир томондан ер эгаси, фойдаланувчи, ижарачи ва мулкдор бўлса, иккинчи томондан сервитутни белгилашни талаб қилган юридик ва жисмоний шахслар ҳисобланади. Сервитутнинг мазмунини келишув субъектларининг ҳуқуқ ва мажбуриятлари йиғиндиси ташкил этади. Ушбу ҳуқуқ ва мажбуриятлар сервитут келишувига белгиланиб олинади.

Ўзбекистон Республикаси Ер кодексининг 30-моддасида кўрсатилишича, сервитут уни белгилашни талаб қилган шахслар билан ўзга ер участкасининг эгалик қилувчиси, фойдаланувчиси, ижарачиси ва

мулкдори ўртасидаги келишувга мувофиқ, келишувга эришилмаган тақдирда эса, суднинг ҳал қилув қарорига биноан белгиланиб, у давлат рўйхатида олинади.

Бундай ҳолларда профилактика инспекторлари томонидан ер сервитутига оид қонунчилик талабларини яхши билишлари ва мурожаат этган фуқароларга туғри тушунтиришлари мақсадга мувофиқ бўлади.

Маълумки, деҳқон хўжалиқларининг ердан фойдаланиш ҳуқуқи мерос қилиб қолдириладиган умрбод эгалик қилиш ҳуқуқи асосида вужудга келади. Деҳқон хўжалиқларининг мерос қилиб қолдириладиган умрбод эгалик қилиш ҳуқуқи бизнинг ҳуқуқ тизимимиз ва қонунчилигимизга ҳам институт сифатида жорий қилиниб, Ўзбекистон Республикасининг Ер кодекси ва бошқа меъёрий ҳужжатларда ўзининг ҳуқуқий асосларини топган. Ер участкасига мерос қилиб қолдириладиган умрбод эгалик қилиш ҳуқуқи деганда, деҳқон хўжалиги юритиш, яқка тартибда уй-жой қуриш учун бериладиган ер участкаларидан фойдаланиш тушунилади. Бу ер участкалари қонуний мерос ҳуқуқи асосида ворисларга ўтади. Фуқароларнинг ер участкаларига мерос қилиб қолдириладиган умрбод эгалик қилиш ҳуқуқи Ер участкасига мерос қилиб қолдириладиган умрбод эгалик қилиш ҳуқуқини берувчи давлат ҳужжати билан тасдиқланади (Ер кодексининг 19-м).

Ердан фойдаланиш ҳуқуқи қонунга қарши қаратилган турли хатти-ҳаракатлар орқали бузилиши мумкин. Ердан фойдаланиш ҳуқуқини бузувчи бундай хатти-ҳаракатлар тури Ўзбекистон Республикаси Ер кодексининг 90-моддасида аниқ санаб ўтилган [14].

Профилактика инспекторлари фаолиятида, ердан фойдаланиш жараёнида учраши мумкин бўлган ҳуқуқбузарлик турларидан бири ерни қонунга ҳилоф равишда сотиб олиш ва сотишдир. Ушбу ер ҳуқуқбузарлиги давлатнинг ерга ноқонуний равишда эгалик ҳуқуқини бузишга қаратилган ғайриқонуний битим ҳисобланади. Ерни пинҳона сотиб олиш ва сотиш деганда, фойдаланиш ҳуқуқини қонунга ҳилоф равишда бирор манфаат учун бериш, шунингдек фойдаланиш ҳуқуқини бир субъектдан бошқасига ўтиши муносабати билан қонунда белгиланмаган манфаат (фойдаланиш ҳуқуқи)ни олиш тушунилади.

Ер участкаларини ўзбошимчалик билан айирбошлаш давлатнинг ерга нисбатан эгалик ҳуқуқини бузувчи ғайриқонуний битим бўлиб, бундай битим ўз ўзидан ҳақиқий эмас ҳисобланади ва бундай қонунга ҳилоф ҳаракатни содир қилиш оқибатида ер ҳуқуқбузарлиги келиб чиқади.

Ер қонунчилигида ер низоларини ҳал этадиган органлар тизими ва уларнинг ваколатлари белгилаб берилмаган. Ер кодексининг 89-моддасига биноан ер низолари судлар томонидан кўриб чиқилади, деб белгиланган ҳолос [15].

Ер қонунчилигига кўра ер низоларини судгача бошқарув органлари ёки мансабдор шахслар томонидан кўриб чиқилиши талаб этилмайди. Ер низоларида томонлардан лоақал биттаси фуқаро бўлса, бундай низолар фуқаролик ишлари бўйича судлар томонидан кўриб чиқилади [16]. Умуман олганда ер низолари фуқаролик ишлари бўйича судлар ва хўжалик судлари томонидан кўриб ҳал этилади ҳамда айрим ҳолларда профилактика инспекторларининг иштироки ва фикри талаб этилиши мумкин.

Жумладан, Жиноят кодексининг 194-моддасига мувофиқ, махсус ваколатга эга мансабдор шахслар томонидан ер участкаларининг радиациявий, кимёвий, бактериявий ифлосланганлиги ёхуд одам ҳаёти ёки соғлиғи, тирик табиат учун хавфли бўлган бошқача тарзда ифлосланганлиги ҳақидаги маълумотларнинг қасддан яширилиши ёки бузиб тақдим этилиши оғир оқибатларга сабаб бўлса, – энг кам ойлик иш ҳақининг юз бараваридан икки юз бараваригача миқдорда жарима ёки беш йилгача муайян ҳуқуқдан маҳрум қилиш ёхуд уч йилгача ахлоқ тузатиш ишлари билан жазоланади [17].

Мансабдор шахснинг ифлосланган ер участкаларини дезактивация қилиш ёки бошқача тарзда тиклаш чораларини кўришдан бўйин товлаши ёки бундай ишларни етарли даражада бажармаслиги оғир оқибатларга сабаб бўлса ҳам Жиноят кодексининг 195-моддасига биноан жиноий жавобгарликка сабаб бўлади.

Ерларни ифлослантириш ёки бузиш оғир оқибатларга сабаб бўлса, ҳуқуқбузар Жиноят кодексининг 196-моддасига биноан, энг кам ойлик иш ҳақининг юз бараваридан икки юз бараваригача миқдорда жарима ёки беш йилгача муайян ҳуқуқдан маҳрум қилиш ёхуд уч йилгача ахлоқ тузатиш ишларига ҳукм қилиниши мумкин.

Шунингдек, ерлардан фойдаланиш шартларини ёки уларни муҳофаза қилиш талабларини бузиш сингари ижтимоий хавфли қилмиш башарти оғир оқибатларга сабаб бўлса, Жиноят кодексининг 197-моддасида ҳуқуқбузарга нисбатан энг кам ойлик иш ҳақининг эллик бараваридан юз бараваригача миқдорда жарима ёки уч йилгача ахлоқ тузатиш ишлари ёхуд уч йилгача озодликдан маҳрум қилиш тариқасидаги жазо тайинланади.

Юқоридаги таҳлиллар шуни кўрсатмоқдаки, фикримизча Ўзбекистон Республикасида ерга нисбатан мулк ҳуқуқини белгилловчи нормалар, жумладан ер участкаларидан фойдаланишни ҳуқуқий тартибга солиш ва фуқаролик қонунчилиги ижросини таъминлашда жамият, давлат эҳтиёжларидан келиб чиққан ҳолда замон талаблари даражасида узлуксиз равишда такомиллашиб бораверади.

Ички ишлар органлари идораларига ер участкаларини ажратиш ва ердан фойдаланиш тартибининг хусусияти ҳам шундаки, у аниқ мақсад асосида берилиши ва фойдаланиши билан фарқланади. Жумладан ички ишлар органлари идораларига: туман, шаҳар ва вилоят ИИБлари, ИИБ тизимидаги Олий ўқув таълим муассасалари, Тиббиёт бошқармалари, дам олиши учун оромгоҳларига, техника ва полигон учун ажратилган ерларнинг ажратилиши ўта муҳимдир.

Шунингдек, ИИИлари тизимидаги жазони ижро этиш муассасаларининг ердан фойдаланиш ҳуқуқи тартибини (жазони ижро этиш калониялари, тарбия калониялари, турмалар, тергов ҳибсхоналари, махсус қамоқ уйлари) ўрганиш ва уни амалий ижросини оқиллона таъминлаш ҳам катта аҳамиятга эгадир.

Ана шу талабларни амалга оширишда жумладан, ИИБ тизимида ер участкаларидан фойдаланишни ҳуқуқий тартибга солиш ва фуқаролик қонунчилиги ижросини таъминлаш билан боғлиқ бўладиган масалалар давлат йўл ҳаракати хавфсизлик хизмати, профилактика, пост патруль хизмати, кўриқлаш бирлашмаси ва бошқа бўлимлари томонидан тегишли ваколатли органлар билан ўзаро ҳамкорлик асосида

олиб борилиши таъминланади.

Шу нуқтаи назардан, фикримизча, бугунги кунда ички ишлар органлари ва профилактика инспекторлари фаолиятида қуйидаги масалалар ечимига эътибор қаратиш ҳам мақсадга мувофиқдир:

биринчидан, ички ишлар органлари фаолиятида ер участкаларидан фойдаланишни ҳуқуқий тартибга солиш ва фуқаролик қонунчилиги ижросини таъминлашда, бозор шароитида ер участкаларидан оқилона фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилиш билан боғлиқ муносабатларни, Ўзбекистон Республикаси Конституцияси талаблари асосида амалга оширилишини;

иккинчидан, ИИБ олий таълим муассасаларида таҳсил олаётган тингловчилар, курсантлар ва профилактика инспектори ходимларига фуқаролик, экология ва ер қонунчилигига оид илмий назарий ва амалий нормаларни ўзаро мувофиқлаштирилиши, айниқса тайёрланаётган янги авлод дарсликларида унга оид мавзуларни киритилиши, ўқув жараёни ва амалиётда кенг қўлланилиши;

учинчидан, амалдаги ер ва фуқаролик ҳуқуқи қонунчилигида кўрсатилган «юридик ва жисмоний шахсларнинг ер участкаларига нисбатан мулк ҳуқуқи», ер участкаларининг олди-сотди, уларни ҳада қилиш, айирбошлаш, ижара асосида фойдаланиш, гаровга қўйишга тааллуқли шартномаларнинг моҳиятини ва уларга давлат томонидан қўйилган талабларни тушунтириш;

тўртинчидан, тингловчилар, профилактика инспектори ва ички ишлар органларининг барча ходимларига «Фуқаролик кодекси» ва «Ер кодекси»да кўрсатилган ер участкаларига оид ва у билан боғлиқ ўзгаришларни тушунтириш, мазкур қонунларнинг ҳар бир моддаси талабларини кенгроқ шарҳлаш ҳамда улар юзасидан олиб борилаётган илмий тадқиқот ишлари юзасидан кенгроқ тушунчалар бериш ва уни янада ривожлантириш;

бешинчидан, жумладан ички ишлар органлари идораларига: туман, шаҳар ва вилоят ИИБларига, ИИБ тизимидаги Олий таълим муассасаларига ажратилган ерларни, ИИИлари тизимидаги жазони ижро этиш муассасаларига ажратилган ва фойдаланаётган ерларни, ички ишлар органлари идораларига ер участкаларини ажратиш ва ердан фойдаланиш тартиби хусусиятларини кенг ўрганиш ҳамда уларни таҳлил қилиш бу соҳадаги муаммоларни ижобий ҳал этилишига амалий ёрдам беради.

Хуллас, ҳозирги кунда ички ишлар органлари фаолиятида ер участкаларидан фойдаланишни ҳуқуқий тартибга солиш ва фуқаролик қонунчилиги ижросини таъминлаш, амалдаги фуқаролик ҳамда ер қонунларини мустаҳкамлашга ёрдам беради.

Адабиётлар рўйхати:

1. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. – Т: Ўзбекистон, 2014. – 76 б.

2. Каримов И.А. Ички ишлар идоралари ходимларига байрам табригидаги нутқи // Постда газетаси. 2007 йил 27 октябрь.

3. Икрамов Ш.Т. Профилактика хизматидаги ислохотлар: ҳуқуқий негизлар, амалий натижалар, истиқболли режалар. // Ўзбекистон Республикаси Ички ишлар вазирлиги Академиясининг Ахборотномаси // 2014 йил, № 2, 3 – 11-б.

4. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси палаталарининг Ахборотномаси, 2006, № 7, 386-м.

5. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1998, № 5-6, 82-м.

6. Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, Т. – 2014, – № 2, – 19-м, № 23, – 269-м.

7. Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодекси: – Т. “Адолат”, 2015 – 80 б.

8. Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг қарорлари тўплами. 1999-2005.

9. Усмонов М.Б. Қишлоқ хўжалигида ижара. Т: ТДЮИ, – 2005. 184-б; Рўзиев Р.Ж. Договорно-правовые проблемы имущественного найма в условиях рыночной экономики. Автореф. дисс. докт. юрид. наук. Ташкент, – 2002. Бобоқулов С.Б. Иқтисодий ислохотлар жараёнида ижара шартномасини такомиллаштиришнинг ҳуқуқий муаммолари. Т: ТДЮИ, – 2007; Баратов М.Х. Давлат мулк ҳуқуқи, Т: – ТДЮИ, – 2008.

10. Эргашев В.Ё. Ўзбекистон Республикасида мулк ҳуқуқининг долзарб муаммолари ва ривожланиш истиқболлари. Т: ТДЮИ, – 2009. – 27-б.

11. Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси. 1992, – №1, – 45-м.

12. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси палаталарининг Ахборотномаси. Т., – 2006 ., – № 7, – 386-м.

13. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлис Ахборотномаси. Т., – 1998. – № 5-, – 96-м.

14. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1998. № 5-6, 82-м.

15. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. – Т., – 1998. – № 5-6, – 82-м.

16. Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик процессуал кодекси. – Т., – «Адолат», – 2015.

17. Ўзбекистон Республикасининг Жиноят кодекси. – Т., – «Адолат», – 2015. – 122-123 б.